

Doboz történetének vázlata a legrégibb időktől a középkor végéig

KOVALOVSZKI JÚLIA

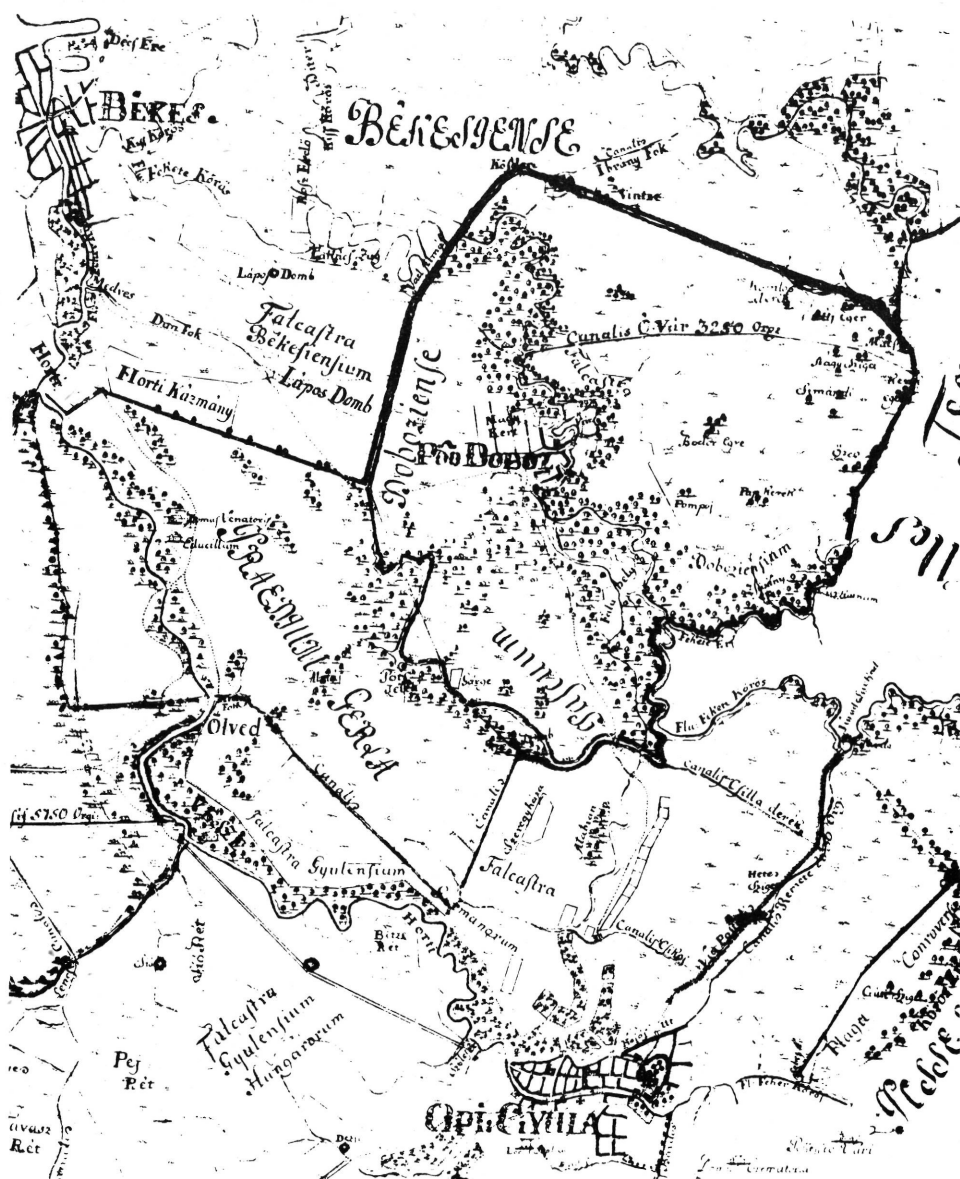
Doboz határának földrajza és történelme szorosan beletartozik a Körösök vidékének nagy egységébe. A földrajzi környezet a települések történetét is nagymértékben meghatározta. Elsősorban a földrajzi helyzete szabta meg, hogy e vidék mindig távol esett a történelmi események áramlatának fő sodrától, a nagy népmozgások útvonalától, de ennek köszönhető, hogy a lakosság biztos megélhetést és védelmet talált a legviharosabb történelmi időkben is.

E kötet olvasói az előző fejezetekben tájékozódhatnak a vidék földrajzáról, növény- és állatvilágáról, ezért itt csak röviden utalok arra a közismert tényre, hogy vidékünk természeti képe a folyószabályozások előtt évezredekken keresztül gyökeresen más volt, mint amit jelenleg láthatunk.

A régmúlt környezet visszaidézésére jó segítséget ad Paulovics András térképe, amelyet 200 évvel ezelőtt készített az akkori új földbirtokos, a Harruckern család számára. A térképről leolvasható állapotokkal kell számolnunk, ha vissza akarunk tekinteni a vidék távolabbi múltjába. (1. kép)

A térkép szerint Doboz határát nagyjából délkelet—északnyugati irányban a kanyargós Fekete-Körös szeli át. A folyó két partját erdősáv kíséri, ezt kelet felől keskeny szárazulat választja el a Sárrét mocsárvilágától. Nyugat felől kisebb-nagyobb vízfolyásokkal, fokokkal, erekkel szabdalt, itt-ott erdőszigetekkel tarkított vizenyős rétság terül el a Fekete-Körössel nagyjából párhuzamosan futó Fehér-Körös keskeny parti erdősávjáig. E rétségen keresztül nem vezetett állandó út Dobozról pl. Csabára, de nagy kerülővel lehetett eljutni Gyulára vagy Békésre is. A falu a Fekete-Körösnek szinte önmagába visszatérő kanyarulatában húzódik meg, amelyet egy keskenyebb folyóág szigetté alakított. A térképrajzoló a falu határában nem ábrázolt szántóföldet, csupán a településhez közvetlenül csatlakozó Nagykertet jelölte művelt földként.

A térkép szinte megelevenedik Petik Ambrus párbeszédese leírásában, amelyet

1. kép. Dobo határa Paulovics András 1789. évi térképén.

a térképpel csaknem egy időben vetett papírra:¹ „Kérdés: Mellyik a' harmadik Helység ezen Békési Járásban? Felelet: a' ki Gyulától Éjszakfelé fél mért földnyire az Erdő és réttség között a fekete Körös mellett hasonlóképpen mint Vári, Száz 's egy néhány házból álló Helység” . . . „Kérdés: Miben bővelkedik még

ezen N.Vármegye? Felelet: A' nád és gyékénytermő rétekben, a' Napkeletről való három Körösök körül levő Mezővárosok, Faluhelységek és puszták határain, melyben Vadak és külömb-külömb némü Madarak sokasága szaporodik. A vizekben különféle nemü halak és vízi állatok találtnak az ember eledelére" . . . A megye csaknem minden helyiségének határában „szép és makktermő erdők” mellett „A' Szarvas Marhának, Lónak és juhnek legeltetésére és tenyésztésére bőv-legelő Mezejek vagyon.”²

Vizek, erdők, rétek jellemezték tehát vidékünket. Az élő folyóvizeket kísérő partos területeken — mint a gyöngyfüzér — sorakoztak 4-5000 év óta az emberi települések. E kisebb-nagyobb, száraz földhátak biztos menedéket jelentettek az árvizek ellen, de megközelíthetlenségük megóvta az itt lakókat a háborús pusztításoktól is. Talán ennek köszönhető, hogy Doboz pl. a XIII. században átvészelte az országos romlást, a tatárjárást, később pedig a török támadások egy részét is.

Hiába volt azonban e vidék a legrégibb idők óta lakott hely, a falu határának régészeti emlékeiről sokáig szinte semmit sem lehetett tudni. A véletlenül előkerült leleteket senki nem tartotta számon, szakemberek csak elvélve szereztek tudomást róluk. Leletek pedig bőven kerülhettek elő, elsősorban a folyószabályozásokkal összefüggő nagy földmunkáknál. Mogyoróssy János, a gyulai múzeum megalapítója így számol be az egyik dobozi lelőhelyről: „A hajdani híd mellett 1879-ben földmunka közben Kéry Elek 5 db kővésőt, 2 kőgyalút, 2 kőalapácsot, kőnukleust, és egy kővésőt, csontkés töredékét gyűjtötte össze.” Ugyanitt csiszolókö és csiszolt kőszerszámdarabok is előkerültek.³ Hol lehetett ez? Ma már nem azonosítható. — Ugyancsak Mogyoróssy János 1892-ben Doboz különleges, réginek látszó helyneveit tárgyalva így ír a Pogányhalomról, amelynek helyét csak sejteni lehet, „Ma Révhalom, amelynek ma már csak fele van meg, fele a Kettős Körös medrébe esvén lekubikoltatott. Ahol a révhajóból az utas a dobozi oldalon kilép, ahová lábát teszi, az a Révhalom, mely telve van agyag hamvedrekkel és azok darabjaival, mégpedig oly bőséggel, hogy az érdeklődő bármikor oda megy, tetszése szerinti mennyiséget hozhat még ásások nélkül is, mert a földön hevernek, vagy darabjaik kilátszanak a földből; ezen edények mind szabadkézzel 1-2 ujjnyi vastag fekete kőagyagból készültek és ősréginek látszanak. A halom ártérben, a Körös mederben fekszik, s a Körös lemossa a felső réteget, akkor kifeketéllenek az edények hamu és csontok társaságában bronz és vas eszközökkel. Találtak itt már aranypénzt, gyűrűt, láncot, fibulát stb. De érdekes az, hogy itt-ott a földben vörös égésnyomok is látszanak, szenes maradványok, sőt a csontok is égettnek tűnnek fel. Lehet, hogy ez a domb valami áldozóhely lehetett, hisz éppen mellette van „pogánytelek” nevű hely, vagy csupán régi temetkezési halom. A föld- és cserépedények közt lócsontok is vannak, 1890-ben a révész egy árvíz után egy lófejet zablával vett ki szabad kézzel, a csontváz többi részét otthagya.”⁴ E lelőhely⁵ a múltnak valószínű kincsesbányája lehetett. Évezredek egymásra rétegződött emlékei tűnnek elénk a leírás alapján még akkor is, ha a képzelet némiképpen kiszínezte, felnagyította a „kincseket”.

Érdeklődő helyi kutatók nagyrészt saját kedvtelésükre gyűjtögettek régiségeket a falu határában. Az 1930-as években Godán Ferenc községi orvos végeztetett „ásatásokat” a fokhádi Irtásban, a „Vár” területén.⁶ Tőle tudjuk, hogy a dobozi földbirtokos, gróf Wenckheim Lajos felesége is ásatott pl. Faluhelyen.⁷ Godán doktor figyelemmel kísérte a faluban és a határban folyó földmunkák során előkerülő régi emlékeket is. Ő számol be több mint egy évtized múlva arról, hogy a Nagylencsésben 1930-ban erdőirtásnál a fatuskók kiszedésekor „sok mindenféle őskori tárgyat leltek, így gabonadaráló köveket, dörzsölő bunkókat, kisebb-nagyobb cserépedényeket, voltak bennük kezdetleges agyag égetések, de voltak már figurás edények is, jobban égetve. Agancsok és csontból készült szerszámok is kerültek, kis cserépedények búzával, stb. pattintott hegyek obszidiánból”.⁸ — Ezen a lelőhelyen késő bronzkori és kora Árpád-kori település helyét hitelesítettük.⁹

Godán Ferenc arról is ír, hogy a dobozi református templom környékén pince vagy vermek ásásánál sírokat találunk. „Koporsó még kivethető, vagyis felismerhető, vastag tölgyfadeszkből faragva . . . kovácsolt négyszögletű vastag szeggekkel összefoglalva.” Tőle tudjuk, hogy „az uradalmi szőlőskertben 1896-ban szőlőoltványok iskolázására földet fordítottak 80 cm mélyen. Itt tömegsírra bukkantak, az emberi csontokat kocsiszámra hordták és ásták el más helyre”. — Talán a falutól északra fekvő Vincellérkertről van szó. A leírás alapján középkori temetőt sejtethetünk e helyen. Teljesen bizonytalan azoknak a temetkezéseknek a meghatározása, amelyeknek a megtalálásáról szintén Godán Ferenc tudósít: (a faluhelyi) „erdészház udvarán 1890 körül ástak egy kutat, az ásásnál egy lovassírra bukkantak. A vitéznek hatalmas csontváza volt, gyöngyfűzerek borították, mellette fegyverzet és óriási sarkantyúja. — Majd más helyen ülő helyzetben találtak csontvázat (Kalickás allén)”. — Sajnos, bizonytalanok azok az adatok is, amelyek csak általánosságban említenek régészeti leleteket: „Erdőirtásnál, fatuskók kiszedésénél régi pénzeket, török aranypénzeket, gyöngyöket is leltek” — írja tudósításában. A tárgyakról valójában semmit sem tudunk.

Sokkal fontosabb a falu határának régészeti kutatásában az a néhány hiteles megfigyelés, amelyet az 1950-es években Lükő Gábor, a gyulai múzeum igazgatója tett. Ő hívta fel újra a figyelmet pl. a Sámson várára, amelyet Haan Lajos, a megye történelmének kiváló ismerője is számon tartott,¹⁰ de már korábbi térképek is név szerint feltüntettek. Lükő Gábor a helyszínen igen jó megfigyeléseket tett, a sánc alakjáról felmérési vázlatot is készített. Jelentésében hírt adott arról, hogy a földvárat a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztálya védetté nyilvánította.¹¹

Rendszeres régészeti kutatás — néhány kisebb leletmentést nem tekintve — az 1960-as évek elején kezdődött Doboz határában.¹² Ennek és természetesen az előzményeknek az alapján — ha hézagosan is — végigkísérhetjük a különböző korszakokon az itt valaha megtelepült emberek életének nyomait.

A legrégebbi településmaradványokat az i.e. 5—4. évezredből, az újkőkorból (neolitikum) ismerjük. Ebben az időben az Alföld déli és délkeleti részére a

Balkán felől felvándorló népcsoport telepedett le. A régészeti szakirodalomban e népesség emlékeit — fő településhelyük alapján — Körös-kultúrának nevezzük. A Körös-kultúra népe paraszti gazdálkodást folytatott. Az élelmet adó növények termesztése és a háziállatok tartása mellett igen fontos volt számukra a halászat és gyűjtögetés is. Szívesen fogyasztották a vizek „gyümölcseit”, a kagylókat, csigákat is. (Ezekkel különben — a leletek tanúsága szerint — még a középkorban is bőségesen éltek.) Közvetlenül a folyók, erek partjára települtek, lakóházaikat a föld felszínére építették. A rendszerint hosszan elnyúló települések helyéről elsősorban az agyagból égetett, szépen formált háztartási edények, halászháló nehezekek töredékei, esetleg csont- és kőeszközök tanúskodnak.

E korból Doboz határában elsőként a Hajdúirtásban levő településről kell megemlékezni. A középkori falu (később ismertető) feltárása alkalmával ugyanis a Fekete-Körös partján, a Körösbe futó ÉK—DNy-i irányú, újonnan ástott csatorna torkolata környezetében levő magasabb, partosabb részekben — elhúzódva Farkaszug felé is — a Körös-kultúra emlékei: ún. becsipkedett díszítésű jellegzetes edények töredékei, kőbalta, faragott csonteszközök bukkantak elő. Sajnos, a településhez tartozó építményeket — házakat, tűzhelyeket — nem tudtuk megfigyelni.

A régi Körös partján több helyen is rábukkantunk fiatalabb kőkori leletekre, amelyeket a pontosabb meghatározáshoz szükséges jellegzetességek hiánya miatt azonban csak feltételeken helyezhetünk a Körös-kultúra körébe. Ilyenek kerültek elő pl. Szanazugban a Fehér- és Fekete-Körös összefolyásának zugában; a Fekete-Körös jobb partjától kissé távolabb, a sarkadi út és az edő között álláson, egy kis magaslaton; Kékfűben, a régi térképeken Pompolynak nevezett magaslaton; a Maksári erdőben a Körös egy régi morotvája által körülzárt magas parton és a mai falu ÉK-i széléhez közvetlenül csatlakozó Irtásban, amelyeket át- meg átszel a Fekete-Körösbe a jobb oldalon beletorkolló Fok medre. A Fok déli partján levő, a régi térképeken „Vár”-nak jelzett, de az idős doboziak által is még így ismert nevű kanyarulatban szintén fiatalabb kőkori település maradványai vannak. A „Vár” nem látszik mesterségesen megerősített helynek, csupán a csaknem körülzáródó folyókanyarulat biztosít a településnek természetes védelmet.¹³

Az élet folyamatosságát a rézkori leletek igazolják. A lakosság életmódja az előző korszakhoz viszonyítva valószínűleg nem sokat változott. E tájon nem nagyon volt másra lehetőség, mint az állattartásra és némi növénytermesztésre, legfeljebb ezek aránya változhatott. A vizek és erdők természetesen továbbra is igen fontos élelemforrást jelentettek. Az első fémek — réz és arany — megismerése sem hozott nagy változást sem közvetlenül a termelésben, sem a vagyon felhalmozódásán alapuló társadalmi különbségek kialakulásában.

Dobozon két rézkori lelőhelyet ismerünk eddig: a Kereszt u. 6. számú ház kertjében 1977-ben Goldmann György a rézkor korai szakaszából származó, az ún. tiszapolgári kultúrához tartozó hulladékgödrt bontott ki.¹⁴ A sarkadi út

023 =
melletti homokgödörnél pedig Medgyesi Pál 1982—83-ban a rézkor késői szakaszába, az ún. badeni kultúra körébe tartozó gödröket tárt fel. Ezekben díszített edénytöredékeket, egyfűlű tálát, gömbtestű agyagpoharat stb. talált.¹⁵

A III. évezred második felében a keleti steppe-vidékről lovas népek törtek a Kárpát-medencébe. Ezek azonban nem háborgatták közvetlenül vidékünket.

Az i.e. 2000. esztendő körüli időkben azonban ismét DK-i irányból hatolt be egy újabb néphullám, amely elárasztotta az Alföldet. A helyi lakosság nem engedte át békés úton az évszázadokon keresztül birtokolt lakóhelyét: háborúk sora rémítette a falvak népét az új korszak kezdetén. Az új népesség igen magas színvonalú paraszti gazdálkodást hozott magával, de hozta a korszak legfontosabb újításának, a bronzművességnek az ismeretét is. Az új fémeszközök használata azonban csak lassan, mintegy 1000 év elteltével vált lényeges gazdasági tényezővé.

A bronzkor több mint egy évezredes korszakát az egész Kárpát-medencében állandó mozgás jellemezte. Újabb és újabb népcsoportok érkeztek hol kelet, hol nyugat felől. Új települések sora alakult új szokásokkal és tárgyi világgal.

042 =
Vidékünkön a korai bronzkor (makói kultúra) emlékét idézi a faluhelyi erdészház előtti tisztáson 1979-ben feltárt nagy gödör emlékménye. Belül díszített tálak, kihajló peremű jellegzetes bögrék és egyéb edények nagy tömegű töredéke mellett igen sok állatsont került elő. A szarvasmarha-, sertés- és juhcsontok az állattartásról tanúskodnak.¹⁶

A bronzkor középső szakaszának viszonylag békés időszakában Doboz környéke az ún. gyulavarsándi kultúra körébe tartozott. E korban — természetesen továbbra is szorosan a folyók mentén — nagy kiterjedésű települések alakultak ki. Ezek között egyiket-másikat sáncokkal, árkokkal mesterségesen is megerősítették.

A települések egy helyben való hosszú életét mutatja, hogy a lakóházak és egyéb építmények pusztulása után — a romokat elegyengetve — ugyanarra a helyre újabb és újabb épületeket emeltek; így évszázadok alatt valóságos településdombok — szaknyelven: tellek — alakultak ki. Több méter vastag rétegso-rokból álló tell volt a közelben a békés-várdombi erődítmény. Ez lehetett a környék urának — egyben talán a nemzetség fejének — és közvetlen kíséretének a lakóhelye. Gerendákból összerótt falú, több helyiségre osztott deszkapadlós házak maradványai kerültek elő az erőd rétegeiben. Az elsősorban földműveléssel foglalkozó alattvalók a vár közelében nyílt településen, tapasztott sövényfalú házakban laktak.¹⁷ Valószínű, hogy ehhez a központi maghoz tartoztak a környékbeli kisebb falvak is, amelyek bizonyára függőségi viszonyban voltak a központtal.

A több évszázadig tartó békés paraszti életet a bronzkor késői szakaszában újabb népesség betörése szakította félbe. A nyugat felől beáramló ellenség menekülésre kényszerítette a helyi lakosságot.

Az Alföld keleti felében az i. e. 1000 körül évszázadokban az ún. gávai kultúra népe telepedett meg. A kezdeti nehézségek után újra viszonylag békés időszak

következett, amelyet erőteljes gazdasági és társadalmi fejlődés jellemez. A bronzművesség felvirágzott, eszközök, fegyverek, ékszerek készültek a kitűnően megmunkálható fémből. A településeken előkerülő egyéb tárgyak — kő-, csonteszközök, agyagedények — a kézművesipar sokrétűségéről, a formák, díszítések változatosságáról tanúskodnak, ugyanakkor a települések lakóinak kereskedelmi kapcsolatairól is vallanak. A gazdasági élet alapja természetesen továbbra is elsősorban a növénytermesztés és állattartás volt, kiegészítve a halászzattal-vadászzattal.

Dobozon a gávai kultúra népének nagy kiterjedésű települése volt a faluhelyi erdészház környékén. Itt az elpusztult középkori falu maradványainak feltárása egyúttal a késő bronzkori település egy kis részének megismerését is eredményezte. Leletekben gazdag települési rétegeket figyeltünk meg a templom maradványainak környezetében, ill. alapfalai alatt, de ilyenek voltak a templomtól mintegy 50-60 m-nyire ÉK-re ásott nagy szelvényben is. Az erdészház kertjében (az istálló mögötti területen) és az említett nagy szelvény végében egy betemetődött egykori vízmeder É—D-i irányú részletére is rábukkantunk. Valószínű, hogy ez az igen régi vízfolyás határolta Ny felől a késő bronzkori települést, amelynek nyomai e medertől K felé, az erdő sűrűjében tűnnek el.

Nagy szelvényünkben a településnek igen tanulságos részleteit sikerült megfigyelni. Több, felszínre épített lakóház paticsos (kiégett tapasztott sövényfal) omladékrétegeire bukkantunk, a házak padlóján letapasztott tűzhelyek voltak. A házakat láthatólag többször is megújították (a tűzhelyek áthelyezéséből lehetett erre következtetni). A nagyméretű házakat nem volt módunkban teljes egészében feltárni, csupán a szelvénybe eső részletüket bontottuk ki. Így méretükről csupán annyit tudunk, hogy 4-5 m szélesek lehettek. Hosszuk valószínűleg meghaladta a 10-15 m-t is. A cölöpszerkezetű, paticsfalú házak mellett földbe mélyített 2,5-3 m átmérőjű kör alaprajzú építményekre is rábukkantunk. Ezek közül az egyiknek a szélén cölöpök sorakoztak, közepén tűzhely volt. A másiknak a körfala mentén 40-50 cm széles padka húzódott. Ez utóbbit egy hasonló alakú és méretű, de lényegesen mélyebbre ásott lakógödör vágta el. A házakon kívül nagyméretű vermek, gödrök is voltak, elsősorban a középkori templomnál. Ezeket, sajnos, kincskeresők bolygatták meg, a templom maradványaival együtt. Belőlük azonban még így is gazdag leletanyag került elő. A gödröket ugyanis a háztartásokból kikerülő hulladékkal, hamuval töltötték be. Ide kerültek a törött edények, a használaton kívüli eszközök, az elfogyasztott állatok kidobott csontjai, a halpikkelyek stb., az egykori élet beszédes tanúi.

E település lakói rejthették a földbe — talán az egykori erdőben — azt a bronzegyűttest is, amely a Hajdúirtásban levő középkori falu feltárása során, 1975-ben került napvilágra. Alig 40-45 cm mélységben a mai felszín alatt egy cserépedényben 87 db ép, ill. törött bronztárgy és nyers bronzrög bukkant elő. **(2—5. kép)** Az egykor nagy értékű, talán több nemzedék által összegyűjtött fémtárgyak a bronzöntés mesteriségének magas színvonaláról, ugyanakkor az eszközkészlet sokféleségéről tanúskodnak. A gabonafélék betakarításához

szükséges aratósarlók, a különböző célokra szolgáló, de elsősorban erdőirtásra, famegmunkálásra szolgáló balták, vésők, fűrészpengék, a vadászatnál, de harci fegyverként is használatos lándzsahegyek, valamint a ruházat kiegészítői: dísz-tűk, karperecek voltak a kincsleletben. A töredékek és az alakatlan bronzrögök újabb beolvasztásra váró nyersanyagként jelentettek értéket.¹⁸

A bronz alapanyagát, a rezet és az ónt Erdélyből szerezték be, de innen jutottak hozzá az aranyhoz és a sóhoz is. Valószínű, hogy elsősorban gabonafélékkel, állatokkal fizettek a nélkülözhetetlen nyersanyagokért.

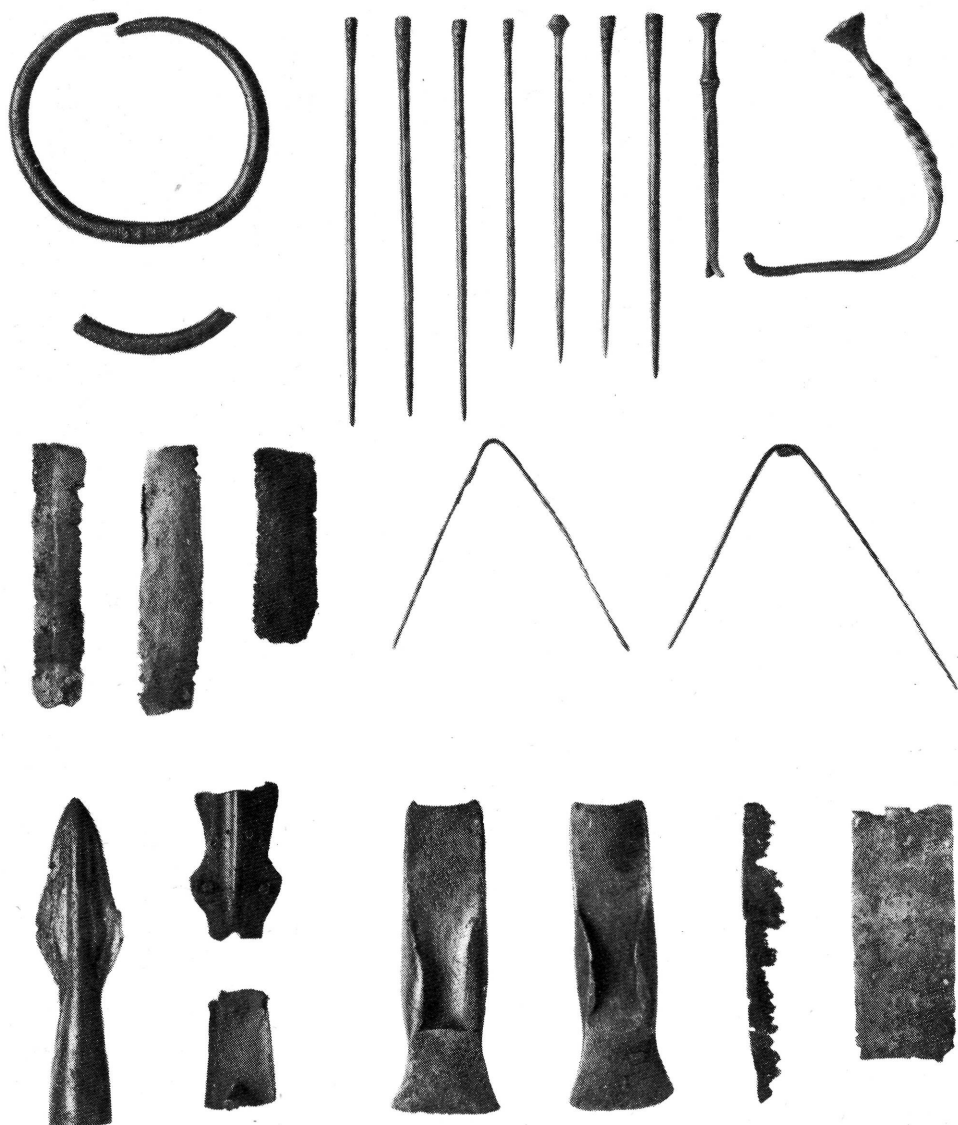
A békés évszázadokat különböző népcsoportok újabb és újabb támadásai szakították meg. Az ismeretlen nevű népek hosszabb-rövidebb ideig tartó uralmának a VIII—VII. században K felől érkező pusztai lovas nép, a szkíták elődei vetettek véget. Uralmuk központja a Kárpát-medencében az Alföldön volt, természetesen ez felelt meg leginkább a nagy szabad legelőket megkövetelő pásztorkodó életmódjuknak. Az általános művelődéstörténet igen fontos mozzanata fűződik e néphez; a Kárpát-medence lakói között ők használtak először vasat. Közép-ázsiai, ill. Kaukázus vidéki hazájukból hozták magukkal a vas

2. kép. Késő bronzkori agyagedény, benne bronztárgyakat rejtettek a földbe. Hajdúírtás.

3. kép. Sarlótöredékek az elrejtett bronzkincsben. Hajdúirtás.

4. kép. Karperecek, dísztűk, fűrészpengék, lándzsacsúcsok, vésők az elrejtett bronzkincsben. Hajdúírtás.

5. kép. Tokos balta és töredékek, valamint nyers fémrögök az elrejtett bronzkincsben. Hajdúírtás.

D 116 =
ismeretét. Kezdetben csupán apró tárgyakat, elsősorban ékszerféléket, majd fegyvertartozékokat készítettek az új fémről. E nép emlékét Doboz határában egy sír idézi, amelyet a Marói-erdőben levő homokgödör közelében édesapám, Kovalovszki István talált meg 1960-ban. A sírban — fejfel K, lábbal Ny felé nyújtva — egy férfi csontváza feküdt. Lábaihoz magas fülű kis csészét helyeztek és ide tették fegyvereit is: egy kis vaskost, kést és köpüs lándzsát, amelyből csupán egy kis töredék maradt meg.¹⁹

A szkiták környékbeli uralmáról a Békéscsaba Fényesen feltárt nagy temető tanúskodik.

Az i. e. III. évszázadban dél felől, a balkáni hadjáratról visszaérkező kelták, majd az i. e. I. század végétől a kelet felől behatoló dákok uralták vidékünket. A dákok királya — a név szerint ismert Burebista — a Fekete-tengertől a Dunának az Alföldön át, dél felé futó vonaláig terjedő erős birodalmat hozott létre, amely azonban halála után (i. e. 44 körül) darabokra hullott. Dák betörések továbbra is veszélyeztették a római tartományokat: Moesiát és Pannóniát. Traianus, római császár azonban 106-ban legyőzte a dákokat és megszervezte Dacia római provinciát.

Közben új, eddig ismeretlen népek érkeztek az Alföldre: az iráni eredetű szarmaták, ill. jazigok. A történeti források arról adnak hírt, hogy nyugati szomszédukkal, a dunántúli római provinciával, de a keleti dákokkal is hosszú ideig hadban álltak. A történelmi események azonban úgy alakultak, hogy a szarmaták a római birodalommal békés kapcsolatokat építettek ki — elsősorban a dákok elleni védelem érdekében.

A nomád pásztorkodó, kitűnő harcos szarmaták az Alföldön letelepültek, falvakban lakó, elsősorban földművelő néppé váltak. Szoros kereskedelmi kapcsolatban álltak a római birodalommal, földjükön keresztül kiépített út — hadiút — vezetett Pannóniából Dacia tartományba.

A dák — szarmata korszak emlékei vidékünkön szép számban megtalálhatók. Dákokra utaló tárgyak előkerültek pl. a Hajdúirtásban folyó ásatásokon is. Az igen szerény megjelenésű, szabadkézzel készült füles agyagbögerek, -fazekek a dákok hagyatékaik lehetnek. Talán fontosabb azonban, hogy a Körös folyó elnevezése, amelyet számos görög és római írott forrás is megőrzött, feltehetően a dákok nyelvéből maradt fenn. A szó eredetileg sötét színű folyót jelentett.²⁰

D 36, 37 =
D 25 =:
D 26 =
A szarmaták emlékei a dobozi határban igen sok helyen fellelhetők. Elsőként említtem a Hajdúirtásban előkerült településmaradványokat, amelyekre még részletesebben visszatérek. A sarkadi út melletti homokbányánál végzett ásatáson is jelentős maradványok kerültek elő.²¹ Településre utaló leleteket találtunk — őskoriakkal együtt — Kékfűben, a Pompoly magaslaton, és a Ráccsapás dombosabb helyein is. A Maksári-erdőben, a régi Fekete-Körös bal partján a mai falutól kb. 1 km-re, abban a táblában, ahol 1960-ban fiatal makkos volt, szintén szarmata kori leletek kerültek elő.²² Az óvár környékéről közelebből meg nem határozható helyről különleges, hordó alakú agyagedény került a gyulai múzeumba.²³

Temetőre utaló leletek — fehér és világoskék üveggyöngyök — kerültek elő a Hajdúirtásban a Körösbe torkolló DNy-ÉK-i irányú csatorna mélyítése alkalmával a torkolat közelében. Sírokat találtak sok színes gyönggyel a sarkadi út melletti utolsó háznál (vágóhíd) a körgát javítása alkalmával.²⁴

A szarmata kor elején rejtették a földbe azokat az i. e. I. században készült római ezüstpénzeket, amelyeket 1977-ben a Kereszt u. 6. számú ház kertjében találtak meg.²⁵

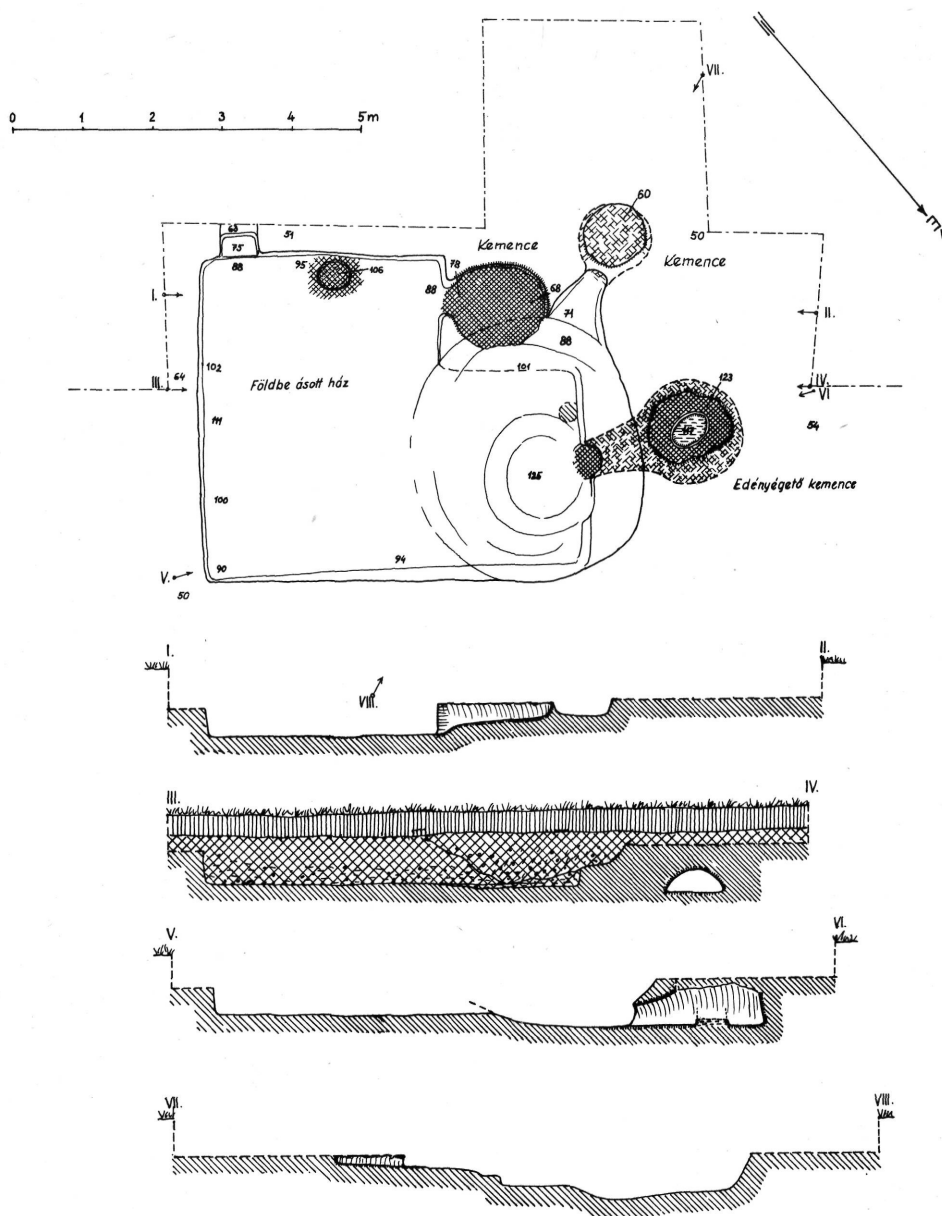
A vidék szarmata kori településeiről legtöbbet a Hajdúirtásban végzett ásatásokon tudtunk meg. A középkori falu területén ugyanis két szarmata kori házra és egyéb építményekre is rábukkantunk. A $4,3 \times 3,2$ m és $5,9 \times 5$ m alapterületű, egyetlen helyiségből álló házakat 1 m-nyire a földbe mélyítették. Padlójukat és falaikat a beásott gödör alja és oldalai alkották. A házak gödrében cölöplyukak nem voltak, valószínű, hogy a tetőt a ház gödrén kívül állított ágasok, szarufák tartották. A tetőt náddal, gazzal fedték be, ennek természetesen nem maradt meg semmi nyoma.

Mindegyik házban találtunk egy-egy kis tűzhelyet, amelyet kissé a padlóba mélyítették. A 30-35 cm átmérőjű, 12-15 cm mélységű, gondosan körültrapaszott kis gödrök igen erősen ki voltak égvé. Belsejüket hamu töltötte ki, amelyben széttört cserépedények darabjai maradtak meg. Az egyik ház ÉNy-i sarkában egy nagy kemencét is találtunk. Ennek feneké (120×150 cm) 15-20 cm-rel magasabb szintű volt a ház padlójánál. Mivel a ház sarkában volt, csak egyik oldalán kellett a falát megépíteni. Ezt az agyagból megépített kemencefalat egy későbbi beásással, sajnos, nagyrészt szétrombolták. (6. kép.)

A házak padlójáról és gödrük betöltéséből a korszakra jellemző leletek kerültek elő. Ezek nagy részét agyagedények töredékei tették ki, köztük jól iszapolt agyagból, római mintára korongolt, szürkére égett tálak, korsók darabjai és a szabadtűzön használható, homokos anyagú fazekak töredékei. (7—8. kép.) Az edénycserepek között római importból származó mázas edény töredéke is előbukkant. Az egyik ház pusztulása után gödrének falába egy sütőkemence 120×140 cm-es fejét vágták be. A kemencéhez tartozó előteret a ház gödrének betöltésében alakították ki.

Különlegesen érdekes volt a másik ház mellett megtalált nagy kemence, amely csaknem teljesen épen került elő. Ennek fejét is a ház gödrének falába vájták be, előterét is a ház belsejében alakították ki, szétrombolva vele a ház kemencéjének oldalát. A falba vájt nagy kemence fenekének közepén agyagoszlopot építettek, amely favázra erősített, szintén agyagból készült rácsozatot tartott. Ezzel az agyagrostéllyal vízszintesen kettéosztották a kemence belső terét. (6. kép.) A kemencében agyagedényeket égettek ki. A kiégetésre szánt edényeket a rostélyra helyezték, alatta pedig tüzeltek. Az égetés közben eltört vagy deformálódott vékony falú, finom, szürke edények cserepeit megtaláltuk a kemence előterének betöltésében.

A két ház, ill. a mellettük levő kemencék eléggé messze, mintegy 80 m-nyire kerültek elő egymástól. Közöttük és környezetükben egyéb településjelensége-

6. kép. Földbe ástott, szarmata kori lakóház és edényégető kémence alaprajza és metszetei. Hajdúirtás.

7. kép. Szarmata kori tál. Hajdúírtás.

8. kép. Szarmata kori fazék.
Hajdúírtás.

ket is megfigyeltünk. Előkerültek pl. kisebb méretű (2,5 × 1,5), tojásdad alaprajzú lakógödrök, oldaluk mentén padkával, végükben egy-egy ágasfa gödrével. Ezekben nem volt tűzhely. A gondos munkával készült, nagy méretű házak mellett ezek az építmények ideiglenesebb jellegű, szerényebb igényű lakóhelyek lehettek.

Találtunk kisebb-nagyobb gabonás vermeket, szabálytalan alakú, szeméttel betöltött gödröket is.

A dobozi Hajdúirtásból, de az Alföld más vidékeiről is ismert szarmata kori településjelenségek feltűnően hasonlítanak az Árpád-kori magyar falvakban megfigyelt jelenségekhez. Ezeket látva, a kutatókban a lakosság továbbélésének a gondolata is felmerült. A jelenségek egyezésének azonban valószínűleg az az oka, hogy az egymástól több száz évnyi távolságban élő népeknek nagyjából azonos volt az életmódja, de egyezők voltak a földrajzi, elsősorban az éghajlati viszonyok is.

A letelepült földműves, kézműves és a szükségleteikhez mérten állattartó, falusi életmódot folytató szarmatakat az V. században kelet felől újabb harcias nomád népek háborgatták meg. A népvándorlás korának félelmetes hírű harcosai, a hunok maguk előtt sodorták a különböző germán népeket, a gótokat, alánokat, gepidákat. Ellenük épült a szarmata szállásterület határán az a több száz km hosszú, helyenként párhuzamos sáncokból álló hatalmas erődítmény, amelyet Csörsz árka néven ismerünk és amely kisebb-nagyobb megszakadásokkal ma is végig nyomon követhető.

Az Alföld — a védővonal ellenére — az V. század elején már teljes egészében hun uralom alá került. Az itt élő népek — így a szarmata — egy része természetesen nem hagyta el a lakóhelyét. A mocsarak, erdőségek védték a megbúvó falvakat.

A népvándorlás korának nagy népmozgalmi csupán érintették vidékünket. A szabad mezősegi tájak, tágas legelők jobban megfelelték a nagy állattartó pusztai népek életmódjának. Az áttekinthetetlen vízi világ veszélyeket is rejtett számukra, ezért ezeket a helyeket lehetőleg elkerülték, talán csak felügyeletük alatt tartották. A nomád hunok is elsősorban a nagy szabad térségeket szállták meg. A fennhatóságuk alatt élő földművelő népek különféle szolgáltatásokkal adóztak uraiknak.

Attila hatalmas birodalmának központja az Alföldön, talán a Duna—Tisza közén, Szeged környékén lehetett. A rettegett király hirtelen halála (453) végét jelentette a birodalomnak is. A leigázott népek hatalomra jutottak, a hun birodalom elenyészett.

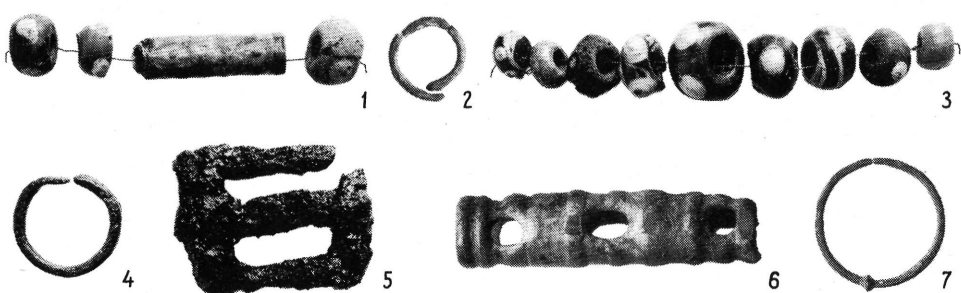
A hunok után a gepida királyság egyik ága birtokolta az Alföld és Erdély vidékeit. A gepidák népe megérte a VI. század második felében az avarok honfoglalását. A belső-ázsiai eredetű avarok — a türkök elől menekülve — eljutottak a Kárpát-medencéig és a hunokéhoz hasonló nomád államot teremtettek, különböző népelemeket hajtva uralmuk alá.

A több hullámban beözönlő avarság történelméről írott források sokasága tanúskodik.

Az avarok a balkáni és a nyugati szlávok egy részét is uralmuk alatt tartották. Részben szövetségesként, részben hadifogolyként szláv tömegeket mozgattak meg, telepítettek birodalmuk különböző vidékeire. A még meglévő gepidák és egyéb népek együttélését is tekintetbe véve, a régészeti emléanyag rendkívül összetettnek, bonyolultnak látszik. Szinte lehetetlen meghatározni, hogy egy-egy tárgycsoport vagy településrészlet melyik nép hagyatékához tartozik. A bizonytalanságot még növelheti, hogy vidékünk most is, mint mindenkor, a

9. kép. Edények a Hajdúirtásban feltárt korai avar sírból.

10. kép. 1—5: leletek a Hajdúirtásban feltárt korai avar sírokból. 6—7: késői avar leletek az Árpád-kori falu területéről.

központi területektől távol, eldugott helyen feküdt. A történeti események itt lelassultak, a viharok esetenként talán el is kerültek e tájat. Ilyen módon talán mégis lehetséges, hogy a korábban itt élő népek leszármazottai megmaradtak és az új politikai viszonyok között is — esetleg új szokásokkal, újfajta tárgyakkal gazdagodva — szinte töretlenül folytatták csendes életüket.

Nyomaik azonban itt-ott mégis megfigyelhetők. A Hajdúirtásban, pl. a későbbi település feltárt házai között négy sírra bukkantunk. Közülük csupán egyben volt „melléklet”: a csontváz mellett két edény került elő, ezekben a halottnak „útravalóként” valamilyen ételt adtak. (9. kép.) A többi sírban a halott ruházatához tartozó tárgyakat, övcsatot, gyöngysort, fülbe való karikát találtunk. (10. kép 1—5.) A temetkezéseket a 2. számú sírből előkerült szabadkézzel, de igen gondosan megformált magas, karcsú edény alapján a korai avar korra (VII. század első fele) keltezhetjük. A sírokba — az egyszerű leletek tanúsága szerint — köznéphez tartozó személyeket temettek el, akik talán egyetlen család tagjai voltak. A településásatás során megtalált egyéb tárgyak arra utalnak, hogy itt a későbbi avar korban is volt élet. (10. kép 6—7.)

Az avar birodalom szervezetét Nagy Károly frank uralkodó zúzta szét. A Dunántúl 803-ban frank fennhatóság alá került, a Tiszántúl és Erdély Krum bolgár fejedelemnek hódolt meg. A birodalom szétfoszlott ugyan, ám lakói, az avar, szláv, bolgár töredékek bizonyára megérték a magyar honfoglalást.

Amint ahogyan a korábbi sorsfordító eseményeknek sincs kézzel fogható nyoma falunk határában, a honfoglaló magyaroknak más vidékeken feltárt temetőiből ismert emlékei sem kerültek elő egyelőre. A Sarkadon, Gyulán, Békéscsabán, Békésen megtalált honfoglalás kori magyar temető és a dobozi Hajdúirtásban feltárt korai magyar település igazolja, hogy ezt a vidéket a honfoglalók korán birtokba vették. Doboz neve is erre utal, mivel a jellegzetes magyar névadás szokásának felel meg: a helynév személynévből alakult. A szó eredeti jelentése: telt, kövér. Talán ilyen lehetett az az előkelő ember, a közösség vezetője, akinek a neve megmaradt a falu nevében.²⁶ Az államalapítást követő évszázadokból származó írásos emlékek pedig, amelyek Doboz falut már név

szerint említik, kétségtelenül arra utalnak, hogy e vidék — sajátos adottságaival — a szervezett állam szigorúan számon tartott része volt a legkorábbi időktől.

1075-ben Géza, Magyarország királya saját tulajdonából a Garam melletti Szent Benedek apátságnak különböző javakat adományozott. Az adománylevél szerint a Körös (Crys) folyó melletti Doboz (Duboz) faluban 3 háznép szolgát adott földjükkel az apátság disznóinak őrzésére és úgy rendelkezett, hogy ahová a király disznói járnak legelni, oda járjanak az apátság disznói is.

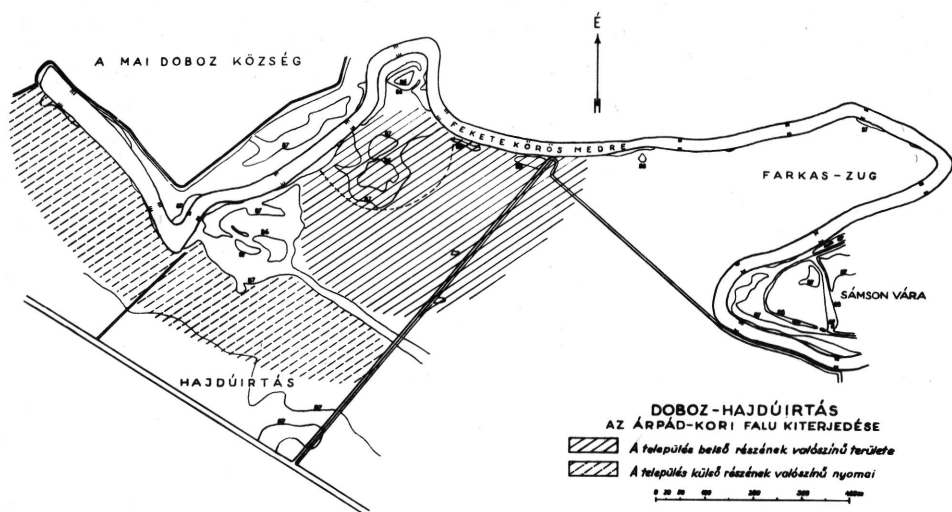
1138-ban egy újabb adománylevélben tűnik fel Doboz neve. Kálmán király testvére, Álmos herceg magánbirtokából megajándékozta a dömösi prépostságot. Doboz faluban Ecil, Baiadi, Lusadi, Burcu, Pazari, Albus, Cobu és Abram nevű szolgák házanépét adja, akik tizedet tartoznak fizetni. Minden háznép köteles volt még két juhot, két köből búzalisztet, két köből jó sört és egy söt is adni. Az oklevél megemlíti, hogy az apátságnak van itt 70 disznója és 60 kas méhe. A méhészek és kondások azok mellé a szolgák mellé vannak sorolva, akik kenyeret adnak.

1273-ból származik az újabb adat, amely a falut említi: Dobozon a király disznói után a váradi püspöknek járó tized harmadrésze a váradi káptalant illeti.²⁷

A falut tehát az első írott forrásból a király személyes birtokaként, mégpedig a királyi kondások falujaként ismerjük meg. Egy évszázad múlva már gazdagabb kép tárul elénk: az állattartás (disznó, juh) mellett méhészetről, áttételesen földművelésről (kenyér, búzaliszt) és bizonyos ipari tevékenységről (sörkészítés) is ír az adománylevél. A söt valószínűleg meg kellett vásárolniuk. 8 dobozi családnak a nevét is megtudjuk. Több mint 100 év múlva újra a királyi kondáról értesülünk.

Az első írott források korából, az Árpád-korból, a mai falu határában — elsősorban a Fekete-Körös partjain — falvak sorának maradványai bukkantak elő. Ezek a települések nagyjából azonos időben, a honfoglalás vagy az államalapítás korában keletkeztek. Legkorábbinak és legrövidebb életűnek az a település látszik, amelyet Hajdúirtás területén találtunk meg és ahol több mint 20 éven keresztül ásatást is végeztünk. Ennek a településnek az élete a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző korszakra is visszanyúlik, de viszonylag korán, a XI—XII. században már meg is szűnik. Hasonlóan korán keletkezett az a falu is, amely Felső-Doboz néven a XVI. századig fennállott. Ennek emlékét őrzi Faluhely neve. Ettől délre 1,5 km-re a Nagylencsésben megtalált település valószínűleg a XIII. századig létezett. Korai eredetű az a falu is, amely a mai Doboz helyén állott és amelyet a késő középkorban Alsó-Doboznak neveztek. Maradványaira utaló nyomokat a református templom környezetében találtunk, de ehhez tartozó leletek a kastélykerttől É felé, a sportpálya környezetében is előkerültek.

Meg kell emlékeznünk a korai falutelepülések sorába ékelődő földvárról, a Sámson váráról is, amelyet talán szintén a X—XI. században építettek, de az ásatásokon megtalált leletekből ítélve a XIII. század után már nem használtak.

11. kép. Dobo-Hajdúirtás. Az Árpád-kori falu helyszínrajza a Sámson várával.

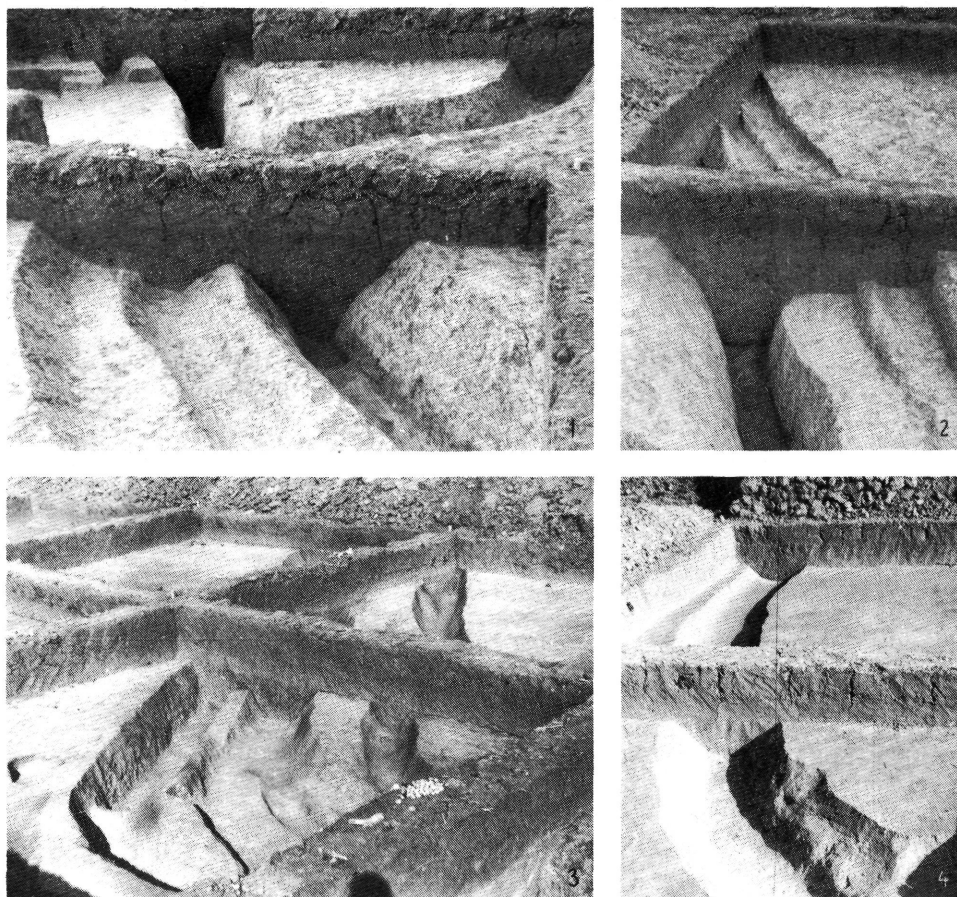
A korai írott források csupán egyetlen Dobozt említenek. A falu határában viszont — mint láttuk — több település létezett azonos időben. Valószínű, hogy a név mindegyikre vonatkozik, talán csak jelzővel különböztették meg a falukat, mint ahogy a késő középkori források Alsó- és Felső-Dobozról írnak. Nem dönthetjük el tehát, hogy az Árpád-kori források a több település közül melyik Dobozra vonatkoznak. Az adatok valójában bármelyikre ráillenek.

A régészeti kutatások alapján a települések korai évszázadainak mindennapi életéről, a falu képeről elég sokat megtudtunk. 1961–1983 között a Hajdúirtásban, 1976–1980 között pedig a Faluhelyen végeztünk ásatásokat.

Amint arról már szó volt, a mai falutól DK-re, a Fekete-Körös bal partján egy igen korai Árpád-kori település maradványait őrzi a föld. A települést két, határozottan elkülönülő részre osztotta a Körösbe torkolló kis ér (ma már alig látható száraz meder). Ennek jobb partja és a Körös közötti zártabb területen volt a falu magja házakkal, árkokkal stb., az erecske bal partja mentén viszont lazább, elmosódottabb településjelenségek voltak megfigyelhetők.²⁸ (11. kép.)

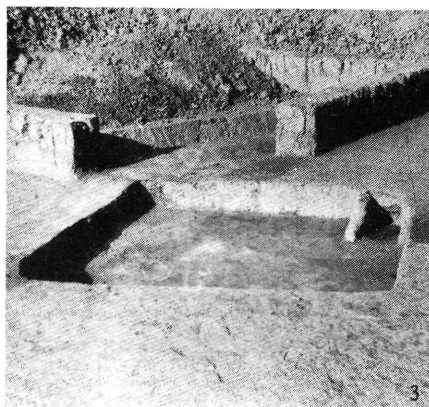
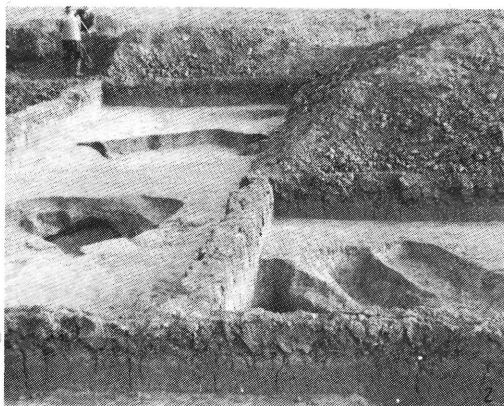
Az ásatásokon megismert mintegy 10 000 m²-es területen — amely természetesen a falu egészének csak kis részét teszi ki — összefüggésében bontakozott ki a település képe.

A feltárt településrészlet alaprajzán a különböző árkok csíkjai vonják magukra első pillanatban a figyelmet. A többszörös tagolással földbe mélyedő, hosszú szakaszokon egyenesen futó, majd szögletes megtöréssel irányt változtatató nagy árkot csaknem 200 m hosszan követtük. Szélessége a szántás alatt közel 3 m, mélysége pedig egyes szakaszokon 180 cm volt. A nagy árok a hozzá csatlakozó keskenyebb, sekélyebb árokokkal együtt mintegy 60 m széles területet fog közre.

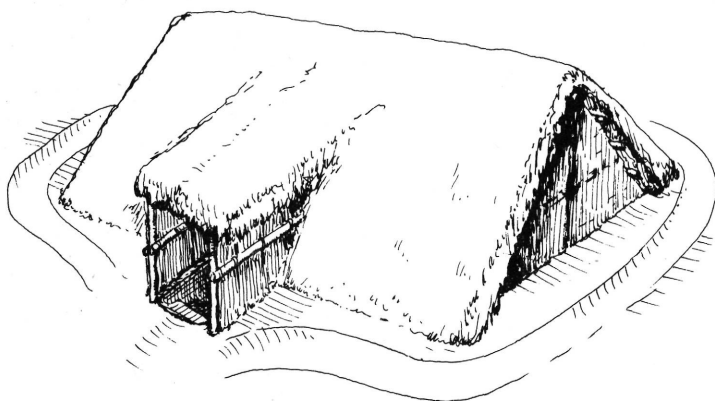

12. kép. Árkok részletei az Árpád-kori faluban. Hajdúirtás.

Találtunk olyan árkokat is, amelyek lezáródtak a szelvényeinkben. Az egyik mintegy 15 m átmérőjű, szabálytalan kör alaprajzú, a másik pedig félkörívben hajlik, két vége mintegy 20 m-re távolodik el egymástól. A nyitott szakasz előtt egyenes árok húzódik, szinte lezárja a félkörívet. Az árkok jellegzetességeiből arra lehetett következtetni, hogy nem egyszerűen vízelvezetésre szolgáltak. Más településeken megfigyelt hasonló jelenségekkel összevetve, az árkok a település képeinek igen jellegzetes, meghatározó alkotóelemei voltak, bizonyos területeket elkülönítettek, közrefogtak, esetleg körülzártak. Igazi összefüggésüket csak a teljes feltárás után lehetne meghatározni. Mindenesetre úgy látszik, hogy az árkok nagy összefüggő rendszert vagy egymáshoz igazodó rendszereket alkotak.

13. kép. Földbe ásott házak maradványai az Árpád-kori faluban. Hajdúirtás.

14. kép. Árpád-kori falusi lakóház helyreállított képe a dobozi ásatások eredményei alapján.

A kör alakú és félköríves árokról feltételezhetjük, hogy a belőlük kidobott földdel és esetleg ennek tetején húzódó sövénykerítéssel együtt állatok védelmét szolgálták a kedvezőtlen időjárás, elsősorban az uralkodó ÉNy-i szél ellen.

Az árkok meghatározták a lakóházak helyét is. Környezetükben ugyanis földbe ásott házakat találtunk — összesen 36 házat —, amelyeknek helyzete igazodott az árkokhoz, elsősorban a nagy méretűekhez. A földházak más Árpád-kori falvainkból is jól ismert alakúak és szerkezetűek voltak. Alapterületük viszonylag kicsi, 240×240 — 280×360 cm, mélységük 60—100 cm között változott. A háznak nem volt épített fala, csupán nyeregtetejük emelkedett a föld felszíne fölé. Négyzetes lakóterükbe lépcsős lejárát vezetett, amelyet rendszerint a D-i vagy a K-i oldal közepén találtunk meg. A bejárattal szemben az egyik (rendszerint a jobb oldali) sarokban volt a ház kemencéje, amelynek tüzelőterét igen egyszerű módon, a sarokban meghagyott eredeti agyagtömbbe vájták be. (13—14. kép.) Csaknem minden ház kemencéje igen gyengén égett ki.

15. kép. Cserépüst a Faluhelyen feltárt egyik Árpád-kori házból.

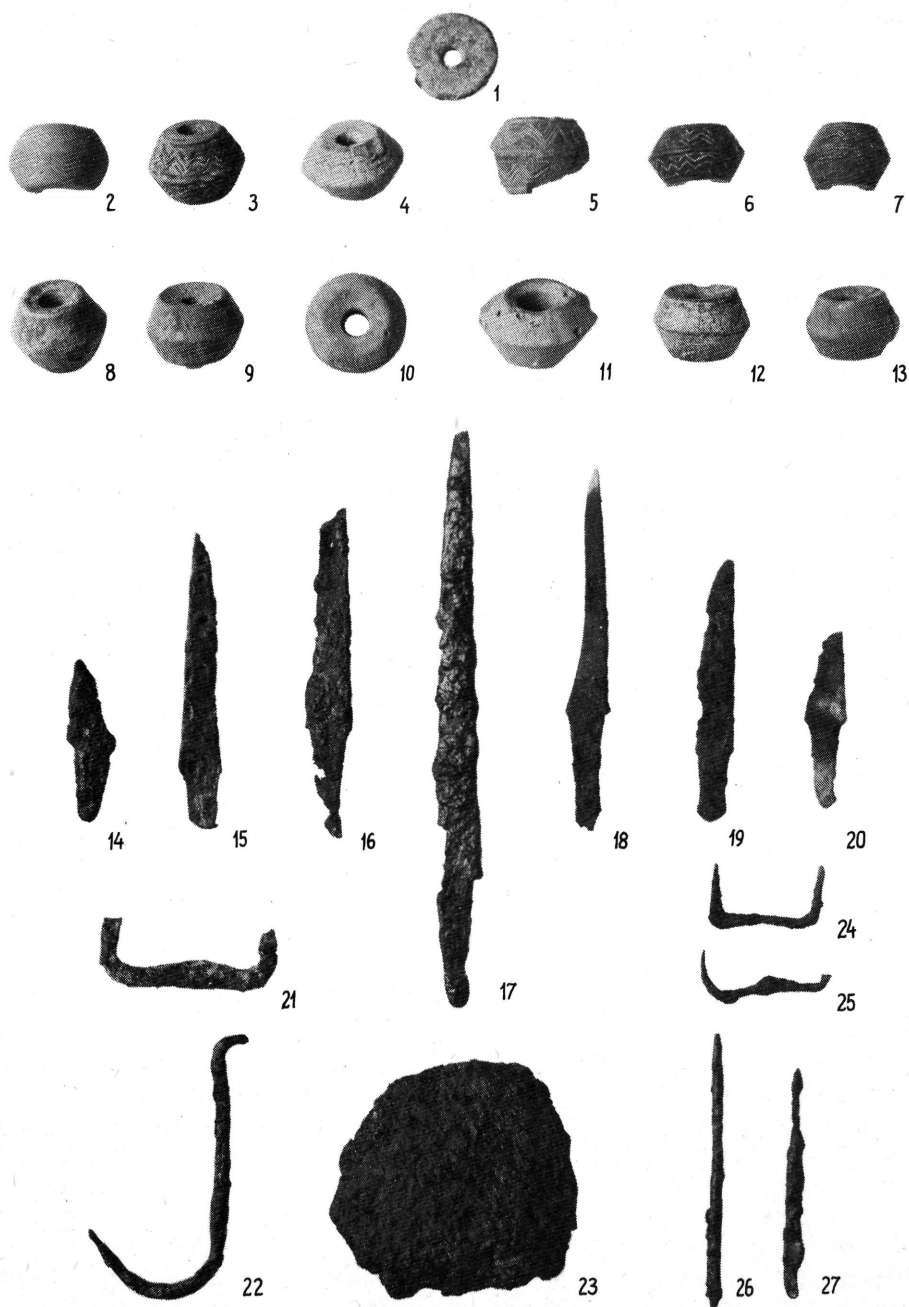
16. kép. Cserépfazekak. Hajdúírtás.

A házak közepén rendszerint szabad tűzhely nyomait is megfigyeltük, körülöttük majdnem mindenütt előkerültek az ún. sütőharangok töredékei. Ez az ősi sütőalkalmatosság a kemencéhez hasonlóan szükséges, elmaradhatatlan felszerelés volt a háztartásoknak. A ház földpadlóján az átforrósodott tűzhelyen ezzel borították le a megsütni való lepénykenyeret vagy egyéb ételféleséget. A háztartások felszerelése igen szerény volt: a szabad tűzhelyen felfüggesztve használható cserépüst, fazék, bögre, agyagtál, vaskés, csontszerszámok, agyagból készült orsógombok tanúskodnak a hétköznapiok egyszerű életéről. (15—18. kép.)

A földbe ásott, négyszögletes lakóházak mellett kör alaprajzú, sátorszerű építmények is voltak. Ilyenek maradványait a házak között is megtaláltuk, de valószínű, hogy a település nyitott déli részén elsősorban ilyenek állhattak. Itt házakra nem is akadtunk. A szűkös földházakat valószínűleg csak a zord időjárás elleni védelemre használhatták, szívesebben időztek a szabadban vagy a szellősebb sátrakban. Az is lehet azonban, hogy a felszíni építmények elsősorban az állatok mellett foglalatoskodó férfiak lakóhelyei voltak, a házakban inkább a nők, gyermekek laktak.

A falu területén kutakat, gödröket, vermeket is találtunk.

A településen szórványosan késő avar kori leletek is előkerültek. Ezek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a település már a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időben is létezett. Az egyik házban talált XII. századi ezüstpénz pedig a település életének végét jelzi.

17. kép. Orsógombok és vasszerszámok az Árpád-kori faluból. Hajdúirtás.

A falu pusztulásának okát nem ismerjük. Lakói valószínűleg a szomszédos, templomos falukban folytatták életüket.

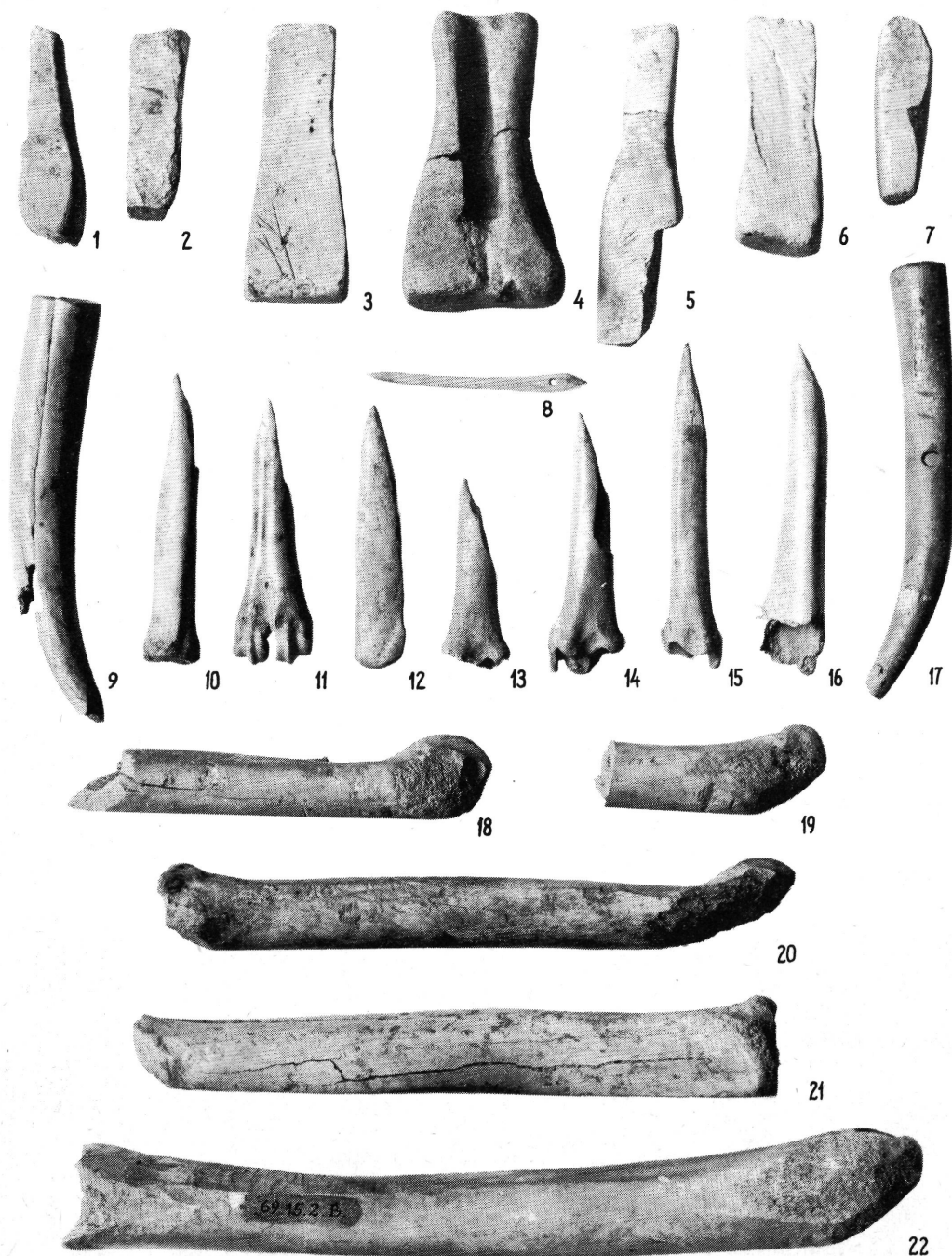
Ekkortájt vesztette el jelentőségét a szintén korai középkori eredetű Sámson vára is. A mintegy 100 m átmérőjű, lekerekített sarkú, háromszög alaprajzú sánc ma átlagosan 1 m magasan emelkedik ki környezetéből. Keleti harmadát a legújabb korban belefoglalták a Körös gátjába. Kétharmad részét a Fekete-Körös ölelte körül. A sáncon és vonulata mentén kívül-belül vörösre égett rögöket lehet ma is találni a felszínen. A sáncot két helyen vágtuk át, és belsejében is ástunk néhány kutatóárkot. Az egyik sáncátvágásban sikerült megfigyelni a sánc szerkezetét: a sánc gerincét sövényfalak közé döngölt, 4 m széles földfal alkotta. A sövényt egymástól 50-80 cm-re álló, 20-22 cm vastag cölöpökre fonták. A másik sáncátvágásban egy fából készült torony (?) részletére bukkantunk, amelyet a földfal vonalában építettek. A csak kis részben feltárt építmény falai mentén cölöpök sorakoztak. A helyiségnek a sánc alapjával azonos szintű padlóját hamu és faszén borította, belsejét égett rögök töltötték ki. A sánc gyűrűjén belül főleg az ÉNy-i oldalon lehettek lakóépítmények, amelyekből csupán szétrombolt, csekély maradványokat sikerült megfigyelni. A leletek alapján a vár a X—XI. századtól a XIII. századig állhatott fenn. (18. kép)

Az írásos emlékek az itteni települések közül egyiknek sem említik a templomát. A Hajdúirtásban nem is találtunk templomot, de valószínűleg nem volt temploma a Nagylencsésben levő Árpád-kori településnek sem. A mai falu, az egykori Alsó-Doboz középkori templomának helyét is csak sejteni lehet. A középkori település feltételezett központjában, a református templomtól D-re mintegy 80-100 m-re, a Körös kissé kiemelkedő partján, néhány évvel ezelőtt házalapozás árkanak ásása közben nagy tömegű embercsontra bukkantak.²⁹

Épületmaradványokat ugyan nem figyeltek meg, de a temetkezések zsúfoltsága arra utal, hogy itt templom körüli temető lehetett. Ha volt is a falunak temploma, ennek falai a török idők után már nem állhattak, 1712—13-ban ugyanis a falusiak paticsfalú templomot építettek, amely mellé 1782-ben fatornyot emeltek. 1794—98-ban pedig — valószínűleg a korábbi templom helyére, vagy ahhoz közel — megépítették a ma is álló református templomot.³⁰

Faluhelyen, az elpusztult Felső-Doboz templomának falmaradványai viszont még igen sokáig fennállottak, még ma is élnek Dobozon öregek, akik emlékeznek a romokra. A templomra utal az a keskeny vízmeder is, amelyet a múlt században készült térképek *Egyház ere* néven tüntettek fel. Amint az 1976—1980. évi ásások bebizonyították, a templom valóban az erecske partján állott. Az épületnek csak az összeturkált alapozása maradt meg, falait teljes egészében elbontották. A templom egész területét — a körülötte levő temetővel együtt — nagy gödrökkel turkálták össze, helyenként 1,5-2 m mélyen. (20. kép)

Az egyhajós, négyzetes szentélyű kis templom alapozását agyagból döngölték, az agyagrétegek közé téglatöredék rétegeket terítettek. A falak — az átforogatott földből előkerült sok tégladarab bizonyága szerint — téglából épültek.³¹

18. kép. Fenőkövek (1—7) és csonteszközök az Árpád-kori faluból. Hajdúirtás.

A felmenő falakból semmi sem maradt meg, ezért a bejárat helyét sem lehetett meghatározni. Sejthető azonban, hogy a bejárat a templom nyugati végén volt. Itt ugyanis az alapozást is teljes mélységig áttörő, beleásott gödör mutatta, hogy a kincskeresők feltehetően a küszöb alatt remélt „kincset” kereshették.

A törmelékből egy fehérre meszelt homokkő faragvány apró töredéke is előkerült. Ebből arra következtethetünk, hogy a templomban egyes kiemelt építészeti részletek — ajtó-, ablakkeretek — vagy a szertartáshoz tartozó építmények — oltár, szentségház — kőből készültek.

Az épület belső terét az alapozás felső szintjénél mélyebben átforgatták, így a padlózatból sem maradt meg egyetlen tenyérnyi darab sem. A törmelékben talált terazzotöredékek bizonyítják, hogy ha nem is mindenütt, legalább a szentélyben öntött padló volt.

A templom építési idejének meghatározásához semmiféle közvetlen bizonyítékunk nincs. Nincsenek írott források, de nincsenek olyan leletek sem, amelyeknek segítségével erre következtetni lehetne. Hazánkban a hasonló alaprajzú falusi templomok építési idejét általában a XIII. századra helyezik, de arra is vannak példák, hogy ilyen templomok biztosan a XI. században épültek. Az átlagos téglaméretek alapján ($28 \times 15 \times 5$ cm) talán feltételezhetjük, hogy templomunk is a korai építésűek közé tartozik.

A templom hajójában 18, az épületen kívül pedig 66, összesen 84 sír maradványai kerültek elő. A temető szélét sehol sem értük el. A templom körüli temetőben az általánosan ismert módon, arccal K felé temették el a halottakat. (A legkésőbb eltemetettek között néhány ellenkező tájolású sír is volt.) A szentély-nél olyan sírok maradványai is előkerültek, amelyeknek gödrét a szentély pusztulása után, talán a XVI. században ásták meg. A sírokból nagyon kevés lelet, néhány egyszerű ruhakapocspár, apró bronzveretekkel díszített öv és néhány késő középkori pénz került elő.³²

A templom közelében, tőle É-ra mintegy 20 méternyire egy érdekes, a középkori falvakból egyelőre még nem ismert objektum maradványait találtuk meg: a felszín alatt alig 20-25 cm mélységben mintegy 5 m átmérőjű, szabálytalan kör alakú területen vörösre átégett földrétegre bukkantunk. A kör közepe táján erősebben, széle felé csupán szürkére, gyengén átégett felületet téglatörmelékkel, néhány, Árpád-kori edénytöredékkel is kevert, laza szerkezetű vörös föld borította. Habarcsmaradványok nem voltak, de nem találtunk épületre utaló alapozásárkot, vagy falmaradványt sem. Feltételezésünk szerint itt, a felszínen égették a templom építéséhez szükséges téglát.

A templom közvetlen környezetében szinte kizárólag Árpád-kori leletek kerültek elő. A település a késő középkorban valószínűleg eltávolodott a templomtól, talán közelebb húzódott az élő folyó partjához. Nyomait ma már az erdő takarja. Az erdőben van a település egy jellegzetes és nélkülözhetetlen épületének, a malomnak a helye is, amelyre a régi térképek „*Malomkert*” „*Malomfok*” felírata utal. Az épület nyomaira, sajnos, nem sikerült rábukkanni.

A templomtól ÉK felé mintegy 60-70 m-re két, földbe ásott házra bukkan-

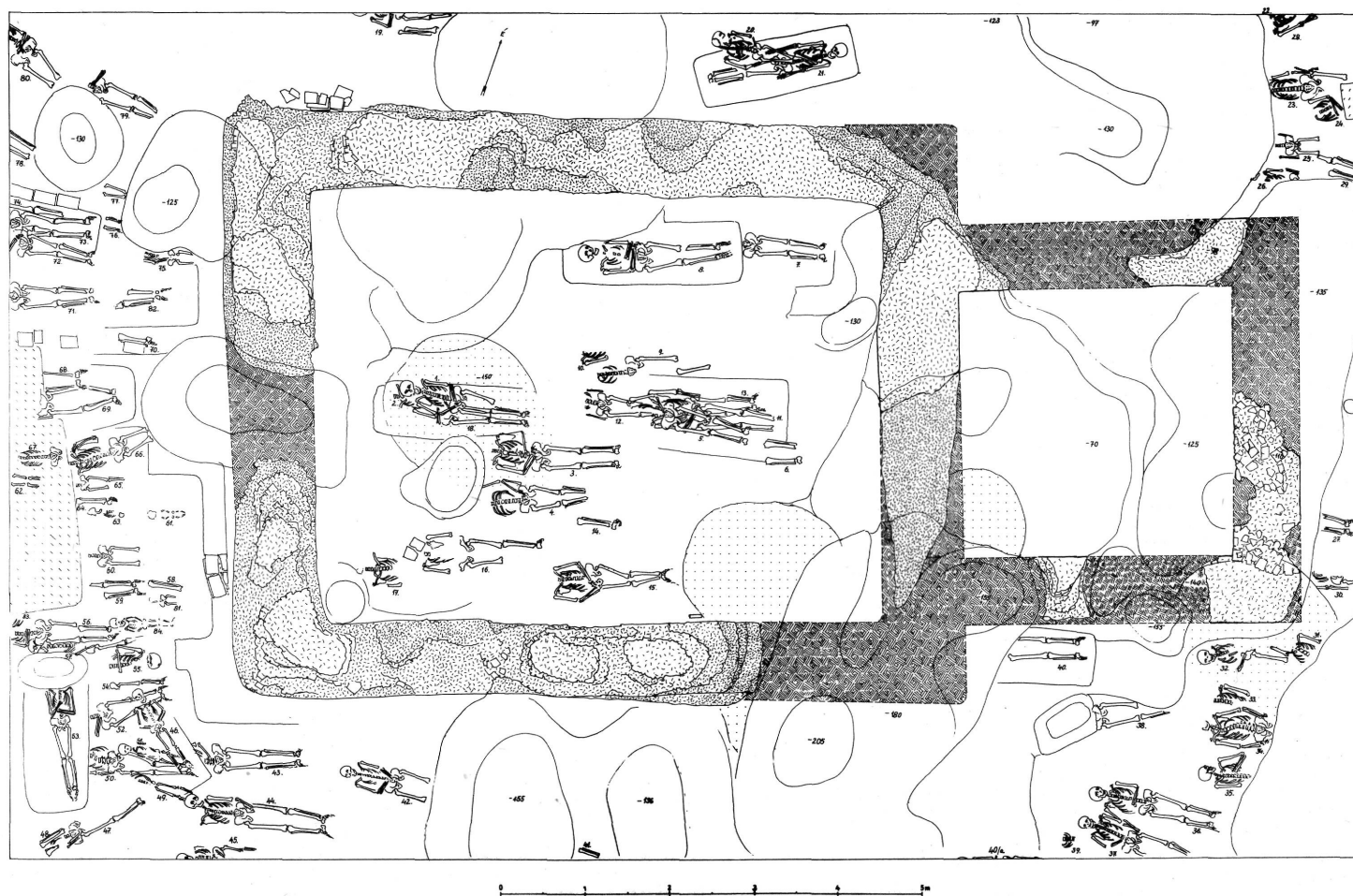

19. kép. Az ásatáson részt vevő dobozi munkások egy csoportja.

tunk. Ezek közül az egyik éppen olyan volt, mint a hajdúirtásbeli, korán elpusztult település földbe ásott házai, a leletanyaga is azokéval egyezett.

A másik házat szintén a földbe mélyítették, $4,5 \times 3,5$ m-es gödre csupán 60 cm-re mélyedt le, hossz tengelyében egy-egy cölöplyuk került elő. Bejáratát nem sikerült megfigyelni; kemencéje az eddig ismert Árpád-kori házainktól eltérő módon nem a sarokban volt, hanem a DNy-i fal mellett, középtájon. Mintegy 20 cm vastag, agyagból igen gondosan megépített fala 25-30 cm magasan megmaradt. Fenekébe edénycserép réteget tapasztottak. A kemence szája közelében 35 cm mély munkagödör mélyedt a padlóba. A letaposott agyagpadlón számos vasszerszámot: különböző méretű halászhorgokat, késeket, sarlótöredéket stb., kézi korongon készült edénytöredékeket, köztük cserépüst darabokat találtunk. A leletekből ítélve a ház valószínűleg a XIII. században, annak is a vége felé pusztulhatott el. Közeliében egy szabálytalan alakú agyagkitermelő gödörből Árpád-kori kulcs, sarkantyú, nyílhegy stb. került elő az edénytöredékeken kívül.

A templom régen állott már abban az időben, amikor az írott források újra említik Doboz nevét. A XIV. században ugyanis a korábban meglévő királyi birtok szétaprózódásának megakadályozására Károly Róbert király megszervezte a gyulai uradalmat. Ettől kezdve a falu élete szorosan összefonódik az uradaloméval. A hatalmas birtokot 1403-ban Zsigmond király Maróthi János macsói bánnak adományozta. Az adománylevélben találkozunk ismét a falu

120. kép. A Faluhelyen feltárt középkori templom és temető alaprajza.

nevével, itt szerepel először: „Doboz et altera Doboz” — Doboz és a másik Doboz — néven, tehát a két települést külön-külön tartják számon.

A gyulai vár megépítése után, a XV. század első felében a Maróthiak módszeresen építették, fejlesztették az uradalmukat, ám a család 1476-ban kihalt. A birtok a királyra szállt vissza. Néhány év múlva Mátyás király újra eladományozta, ezúttal fiának, Corvin Jánosnak. Az ő halála után özvegye és leánya kapta meg II. Ulászlótól. Az 1506-ban kelt adománylevéiben a két falut az uradalom többi falujának sorában Alsó- és Felső-Dobozként említik.

Corvin János özvegyének — immár Brandenburgi György feleségének — halála után — az idegeneket kizáró törvény ellenére — a gyulai várbirtok 1510-ben Brandenburgi Györgyé lett.³³

21. kép. XVII. századi festett cserépedény, amelyben mintegy 3 kg ezüstpénzt rejtettek a földbe.

Doboz, Deák-zug.

A XVI. század első fele a török elleni készülődés jegyében telt. A Habsburg-párti Brandenburgi Györgytől 1530-ban Szapolyai János serege elfoglalta Gyulát, ám hosszas alkudozások után 1552-ben a vár mégis Ferdinánd kezére került. Ekkor indultak meg a török támadások előbb csak a környék ellen, de rövidesen sor került Gyula ostromára is. A királyi segítség elmaradt és 1566. szeptember 2-án a vár elesett. A falvak lakói a mocsarak védelmébe húzódtak vagy elmenekültek. Az 1600 körüli években a törökkel szövetséges tatárok, majd a hajdúk

dúlták a vidéket. A megye mezősegi területei szinte teljesen lakatlan pusztasággá váltak. Az áthatolhatatlan mocsarak és erdőségek azonban némi védelmet nyújtottak a lakosságnak. 1616-ban 16 alsó-dobozi jobbágy felszabadításért és nemesítésért folyamodott Veres Mártonhoz, a sarkadi vár kapitányához. Kérésüket 500 forint lefizetése ellenében teljesítették.³⁴ A falu tengette életét, ahogy tudta.

Valószínű, hogy ekkor már csak Alsó-Doboz létezett, a másik falu lakói is itt élhettek tovább. A jobbágyfelszabadításért kifizetett nagy pénzösszeg, de a falu határában talált elrejtett kincs is azt mutatja, hogy lehetőség volt némi vagyongyűjtésre. Valószínű, hogy az állattartás volt jövedelmező a helyi lakosság számára.³⁵ (21. kép.)

A XVII. század közepe táján — Váraddal együtt — a törökök elfoglalták Sarkadot és Szalontát is. A 80-as években azonban fordult a kocka és 1694. december 21-én felszabadult Gyula vára.

Lassanként újrakezdődött az élet, ám a falvak nagy része soha többé nem támadt fel. A két Doboz közül Alsó-Doboz maradt meg, lakosai azonban nagyrészt kicserélődtek. A falu 1720-tól a Harruckern-birtok részeként élt tovább, ez azonban már a falu történetének újabb fejezetébe tartozik.

JEGYZETEK

1. *Petik Ambrus*: Békés megye leírása 1784. Sajtó alá rendezte: Dankó Imre. Gyula, 1961. 26—27.
2. Uo. 47.
3. *Mogyoróssy János* jelentése. A Békés megyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 5 (1878—79) 177—178.
4. *Mogyoróssy János*: Doboz falu helynevei. A Békés megyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. 16 (1892) 119.
5. A halom a Kettős-Körös jobb partján, a dobozi híd és a Szanazug közötti gátórház környezetében lehetett, és az őrház építéskor végleg elpusztult.
6. Juhász Ferenc helyi öreg kerttulajdonos elbeszélése alapján. (Kovalovszki Júlia terepbejárása, 1960.)
7. „Most e Faluhelyi erdőn ását össze-visza, találmra az ide való grófné” írja Godán Ferenc a Nemzeti Múzeum főigazgatójának, 1943 május 18-án kelt levelében, MNM Adattára. 45. D. I.
8. Uo.
9. Kovalovszki Júlia terepbejárása, 1960.
10. *Haan Lajos*: Békés vármegye hajdana. I. Pest, 1870. 160.
11. Lükő Gábor jelentése, 1953. nov. 26. MNM Adattára. 105. D. II. A sánc védetté nyilvánításának akasztáma: 863-7543/1953.
12. *Kovalovszki Júlia*: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. Fol. Arch. 16 (1964) 125—135; 55—61. ábra.
13. Kovalovszki Júlia terepbejárása, 1960. szeptember 6—12.
14. Rég. Fü. Ser. I. 31 (1978) 9.
15. Rég. Fü. Ser. I. 36 (1983) 54; 37 (1984) 61.
16. Rég. Fü. Ser. I., 33 (1980) 78.
17. *Banner, János—Bóna, István*: Acta Arch. Hung. 1. (1971)
18. A lelet feldolgozását Szatmári Ildikó végzi.

19. *Gazdapusztai Gyula*: Das präskythische Grab von Doboz. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—65. Szeged, 1965, 59—64.
20. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980. 358. „Körös” címszó.
21. L. e. kötetben Medgyesi Pál tanulmányát.
22. *Kovalovszki Júlia* terepbejárása, 1960.
23. *Mogyoróssy János*: Békésmegyei leletek. Arch. Ért. 7 (1872) 121.
24. Az 1960. évi terepbejáráson a találó úgy mondta el, hogy „évekkel ezelőtt” kerültek elő a sírok.
25. Lásd a 14. jegyzetet.
26. *Kiss Lajos*: i. m. 182. „Doboz” címszó.
27. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 505. *Karácsonyi János*: Békésvármegye története II. Gyula, 1896. 83.
28. *Kovalovszki Júlia*: A dobozi és basahalmi Árpád-kori faluásatások. Fol. Arch. 16 (1964) 130—131.
29. *Komáromi Lajos* telke, Batthyány u. 5.
30. *Balogh Ilona*: Magyar fatornyok. Néprajzi Füzetek 1. Szerk. Györffy István. Bp. 1935. 130.
31. Az épület teljes hossza kívülről 12,5 m, ebből a hajó hossza 8,5 m. A hajó belső mérete 6,5 × 5 m, a szentély 3 × 3 m. Az alapozás szélessége a hajónál 90—110 cm, a szentélynél 80 cm, átlagos mélysége 110 cm.
32. *Kovalovszki Júlia*: Árpád-kori települések Doboz határában. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei IV, Szerk. Novák László—Selmeczi László. Nagykörös, 1986. 110—112, 4. kép.
33. *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313—1800). Bp. 1938. 56—57.
34. *Kristó Gyula*: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981. 187—188.
35. A Hajdúirtásban végzett ásatás ideje alatt, 1974-ben a Deák-zugban szántás közben ezüstpénzekre bukkantak. A hitelesítő ásatáson megtaláltuk a cserépedényt is, amiben a pénzeket földbe rejtették. Az edényt egy vékony bronzlemezzel fedték le. A kincslet 1823 db ezüstpénzből áll; a pénzeket 1521 és 1632 között verték. Legtöbbjük magyar és erdélyi eredetű, de van közöttük sok lengyel és különböző ausztriai tartományokból származó veret is.